

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم

سرشت علم دینی

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر واعظی (دام عزه)

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر قمی (دام عزه)

نگارش:

محمد مهدی قائمی

مقطع کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام

فهرست مطالب

1	چکیده
2	کلید واژه‌ها
3	مقدمه
8	تقدیر و تشکر
9	اهمیت بحث
10	پیشینه بحث
11	موضوع، روش و اهداف بحث
13	اهداف
13	جایگاه بحث علم دینی
15	فصل اول: مبادی تصویری بحث
15	متافیزیک
16	علم
17	معنای واژه علمی
18	دین
19	معرفت
19	معرفت دینی
20	معرفت‌شناسی دینی
21	فهم دینی
21	ایمان دینی (دینداری)
22	جهان سوم معرفت
	فصل دوم: هویت علم
	معنا و مفهوم علم
	وصف علمی
	تقسیمات علوم تجربی
	روش علمی
	تحویل‌گرایی در علم
	هدایت مشاهده و آزمایش به وسیله تئوری‌ها
	محدودیت علم
	مواردی از محدودیت‌های علم

علم و جهان‌بینی	.....	Error! Bookmark not defined.
شناخت علمی	.....	Error! Bookmark not defined.
انتقادات بر علم	.....	Error! Bookmark not defined.
تئوریه‌ها و مفاهیم علمی	.....	Error! Bookmark not defined.
معنای نظریه	.....	Error! Bookmark not defined.
قواعد تطابق	.....	Error! Bookmark not defined.
منزلت ادراکی تئوریه‌ها و مفاهیم نظری	.....	Error! Bookmark not defined.
مناسیء شکل‌گیری و پیدایش تئوریه‌ها	.....	Error! Bookmark not defined.
ارزیابی و انتخاب تئوریه‌ها	.....	Error! Bookmark not defined.
چگونگی حصول علوم تجربی	.....	Error! Bookmark not defined.
نظریه چراغی معرفت	.....	Error! Bookmark not defined.
نقش تجربه در علم	.....	Error! Bookmark not defined.
اثبات‌گرایی	.....	Error! Bookmark not defined.
مبانی و پیش‌فرضهای دیدگاه اثبات‌گرایی	.....	Error! Bookmark not defined.
نقد و بررسی اثبات‌گرایی	.....	Error! Bookmark not defined.
ابطال‌گرایی	.....	Error! Bookmark not defined.
مبانی و پیش‌فرضهای دیدگاه ابطال‌گرا	.....	Error! Bookmark not defined.
نقد و بررسی ابطال‌گرایی	.....	Error! Bookmark not defined.
نتیجه:	.....	Error! Bookmark not defined.
تایید‌گرایی	.....	Error! Bookmark not defined.
نقد و بررسی تایید‌گرایی	.....	Error! Bookmark not defined.
حاصل بررسی سه دیدگاه	.....	Error! Bookmark not defined.
داده‌های حسی و گزاره‌های مشاهده‌تی گرانبار از نظریه‌ها هستند ..	.....	Error! Bookmark not defined.
پیش‌فرضهای متافیزیک علوم	.....	Error! Bookmark not defined.
برساخته‌های ذهنی دانشمندان	.....	Error! Bookmark not defined.
نمونه‌هایی از تاثیر پیش‌فرضهای متافیزیکی در علم	.....	Error! Bookmark not defined.
علم همواره متأثر از پارادایم‌ها است	.....	Error! Bookmark not defined.
نظریه‌ها، مقید به اصول موضوعه‌اند	.....	Error! Bookmark not defined.
رشد علم و جهان‌بینی‌ها	.....	Error! Bookmark not defined.
رابطه دانش با عادات و محیط‌های اجتماعی	.....	Error! Bookmark not defined.
خصوصیات فردی و روان‌شناختی دانشمند و تاثیر آن در علم	.....	Error! Bookmark not defined.

defined.

Error! Bookmark not defined......عینیت در علم

Error! Bookmark not defined......تلقی رایج از عینیت در علم

Error! Bookmark not defined......نقد تصویر رایج از عینیت در علوم طبیعی

Error! Bookmark not defined......منطقه سوم معرفت

Error! Bookmark not defined......مقام کشف و مقام توجیه

Error! Bookmark not defined. .....فصل سوم: هویت دین

Error! Bookmark not defined......دیدگاه اول: نظریه دایرةالمعارفی بودن دین(دیدگاه حداکثری)

defined.

Error! Bookmark not defined......ادله نظریه

Error! Bookmark not defined......نقد و بررسی این نظریه

Error! Bookmark not defined. ..دیدگاه دوم: قرآن فقط کتاب هدایت است(دیدگاه حداقلی)

defined.

Error! Bookmark not defined......نقد و بررسی

Error! Bookmark not defined......دیدگاه سوم: دیدگاه تفصیل(دیدگاه میانی)

Error! Bookmark not defined......معقولیت و مقبولیت این نظریه

Error! Bookmark not defined. .....فصل چهارم: علم و دین

Error! Bookmark not defined......پیش فرضهای اساسی در بحث علم و دین

Error! Bookmark not defined......اهم مباحث قابل طرح در نسبت علم و دین

Error! Bookmark not defined......انحاء ارتباط میان علم و دین

Error! Bookmark not defined......تعارض

Error! Bookmark not defined......تمایز (استقلال)

Error! Bookmark not defined......گفتگو(تعامل - تلاقی)

Error! Bookmark not defined......تایید

Error! Bookmark not defined......وحدت

Error! Bookmark not defined......بررسی اجمالی دیدگاههای رابطه علم و دین

Error! Bookmark not defined......زبان دین و زبان علم

Error! Bookmark not defined. .....فصل پنجم: راههای نفوذ دین در علوم تجربی

Error! Bookmark not defined. ..تاثیر فهم دینی در علوم تجربی و راههای نفوذ دین در علوم

defined.

Error! .....نمونه هایی از اصول کلی و پارادایمهای دینی موثر در نظریه‌های علمی

Bookmark not defined.

فصل ششم: هویت علم دینی	Error! Bookmark not defined.
صورت‌های مختلف تصویر علم دینی	Error! Bookmark not defined.
معنا داری علم دینی	Error! Bookmark not defined.
بی‌معنایی علم دینی بر مبنای دیدگاه پوزیتیویسم منطقی	Error! Bookmark not defined.
اثبات‌گرایان معتدل و بی‌معنایی علم دینی	Error! Bookmark not defined.
عمل‌گرایی و بی‌معنایی علم دینی	Error! Bookmark not defined.
بی‌معنایی علم دینی بر مبنای تمایز دین و علم	Error! Bookmark not defined.
تعریف و مقصود از علم دینی	Error! Bookmark not defined.
بررسی اجمالی	Error! Bookmark not defined.
تعریف مختار از علم دینی	Error! Bookmark not defined.
پرسش‌ها و توهمات	Error! Bookmark not defined.
علم دینی چه نیست؟	Error! Bookmark not defined.
پیش‌فرض‌های علم دینی	Error! Bookmark not defined.
امکان علم دینی	Error! Bookmark not defined.
فرآیند دینی کردن علوم	Error! Bookmark not defined.
انکار علم دینی	Error! Bookmark not defined.
منکرین علم دینی	Error! Bookmark not defined.
دیدگاه استاد ملکیان (انکار امکان علم دینی)	Error! Bookmark not defined.
ملاحظه و بررسی	Error! Bookmark not defined.
دیدگاه دکتر سروش	Error! Bookmark not defined.
ملاحظه و بررسی	Error! Bookmark not defined.
دیدگاه تفکیک فناوری و تکنولوژی دینی و علم دینی	Error! Bookmark not defined.
ملاحظه و بررسی	Error! Bookmark not defined.
دیدگاه قابل به تمایز علم و دین	Error! Bookmark not defined.
ملاحظه و بررسی	Error! Bookmark not defined.
مطلوبیت علم دینی	Error! Bookmark not defined.
انگیزه تولید علم دینی	Error! Bookmark not defined.
ضرورت علم دینی	Error! Bookmark not defined.
علم دینی شیوه‌ای در مقابله با تعارض علم و دین	Error! Bookmark not defined.
علم دینی و رفع تعارض	Error! Bookmark not defined.
علم سکولار در برابر علم دینی	Error! Bookmark not defined.

[Error! Bookmark not defined.](#).....[مزیت علم دینی بر علم سکولار](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[قلمرو علم دینی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[هدف علم دینی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[روش علم دینی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[تبیین‌ها در علم دینی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[ثبات و تحول در علم دینی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[عینیت در علم دینی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[داوری در علم دینی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#) ..... [فصل هفتم: رویکردها در علم دینی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[دیدگاه دکتر سید حسین نصر\(سنت‌گرایی\)](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[بررسی و ملاحظه](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[رویکرد اجتهادی- استنباطی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[ملاحظه و بررسی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[دیدگاه آیت اله جوادی \(حفظه الله\) \(استنباطی, شمول‌گرایی\)](#) .
[Error! Bookmark not defined.](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[ملاحظه و بررسی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[رویکرد تاسیسی استاد خسرو باقری](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[ملاحظه و بررسی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[دیدگاه دکتر مهدی گلشنی\(مبنامحور\)](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[ملاحظه و بررسی:](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[رویکرد فرهنگستان علوم\(دکتر میرباقری\)\[جهت‌داری علوم\]](#) .
[Error! Bookmark not defined.](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[ملاحظه و بررسی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[رویکرد «المعهد العالمی للفکر الاسلامی»\(دیدگاه تلفیقی\)](#) .
[Error! Bookmark not defined.](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[ملاحظه و بررسی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#) ..... [فصل هشتم: علوم تجربی انسانی دینی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[تعریف علوم انسانی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[روش علوم انسانی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[تفاوت علوم انسانی و طبیعی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[مدیریت اسلامی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#).....[اقتصاد اسلامی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#)..... [روان شناسی اسلامی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#)..... [جامعه شناسی اسلامی](#)

[Error! Bookmark not defined.](#)..... [نتیجه مباحث](#)

2- چکیده :

در رابطه با هویت و سرشت علم دینی، رویکردهای گوناگونی اظهار شده است. گروهی منکر علم دینی و دسته‌ای در پی اثبات آن هستند، در میان منکرین عده‌ای اساساً این ترکیب را پارادوکسیکال و یا فاقد معنا می‌دانند، و گروهی دیگر تحقق آن را نفی می‌کنند. در میان مثبتین نیز رویکردهایی کاملاً متفاوت و حتی متعارض وجود دارد. برخی اصل تقسیم علم به دینی و غیر دینی را زیر سوال برده و هر علمی از آن جهت که علم است را دینی تلقی می‌کنند. برخی با پیش فرض قلمرو حداکثری دین خواستار تاسیس علم دینی بر مبنای حضور آموزه‌های دین در تمامی علوم تجربی هستند و گروهی آن را منحصر به علوم انسانی می‌دانند. مشکل اصلی در اندیشه علم دینی، مساله روش است که چگونگی اعمال آن، ترکیب فوق را معنادار و یا بی‌معنا می‌کند. تبیین هویت علم دینی، مبتنی بر تبیین دقیق هویت علم، هویت دین و رابطه بین علم و دین است. این مبحث از زیر شاخه‌های بحث علم و دین به حساب می‌آید و به فلسفه علم و فلسفه دین نیز ارتباط وثیق دارد. رسالت این نوشتار، نشان‌دادن حضور دین و تاثیر منطقی دین در عرصه علوم تجربی اعم از طبیعی و انسانی و با تاکید بر علوم انسانی - اجتماعی است. بر آنیم که نشان دهیم علم خنثی و فارغ از پارادایم‌ها و ارزش‌ها وجود ندارد، و شکل‌گیری و صورت‌بندی علم در زمینه و چارچوب دین ممکن و مطلوب است. و با توجه به عدم کاربرد جامع نتایج علوم انسانی مدرن - که در دامان الحاد رشد یافته است - در جوامع اسلامی، ایجاد و تولید علم دینی مطلوب و بلکه ضروری است و می‌تواند متناسب با باورها و هنجارهای جامعه اسلامی پاسخگوی نظام نیازها باشد. و همچنین علم دینی دارای جهت‌گیری کاربردی در راستای اهداف دین است.

از نظر ما علم دینی ترکیب و تلفیقی است که هویت هر یک از عناصر در آن باقی می‌ماند. و دین در ساختار و محتوای علم اثر می‌گذارد، بدان جهت می‌بخشد و حاصل این علم تن به آزمون

تجربی در مقام داوری می‌دهد.

دیدگاه علم دینی با اندیشه‌های مابعد اثبات‌گرا سازگار است. در صورت ابطال گزاره‌ها و قوانین علمی، پیش فرضهای دینی آن آسیب نخواهد دید. هدف علم دینی چونان هر علم دیگری در درجه اول شناخت واقع است، اما هدف ثانوی آن اصلاح فرد و جامعه بر مبنای اهداف دین و پاسخ به نظام نیازهای جوامع اسلامی که تحت تاثیر باورهای و هنجارهای دینی هستند می‌باشد. تکیه‌گاه بحث در علم دینی علوم تجربی است، هرچند حضور دین در منطقه فراتجربی روشن، پررنگ و واضح است. در این میان علوم انسانی- اجتماعی دارای ویژگی خاص هستند. تفکیک واقعیت از ارزش پذیرفتنی نیست. دنیای واقعیت و علم در چندین سطح ممزوج با دنیای ارزشها هستند. آموزه‌های دینی پیش فرض شده بعنوان زیرساخت‌های علم، دارای تاثیری بیش از تحریک انگیزه‌های علمی و یا الهام‌بخش اتفاقی و جهت‌گیری کاربردی است.

3- کلید واژه‌ها:

علم، علمی، دین، علم دینی، متافیزیک، معرفت، معرفت دینی، فهم دینی، دینداری، معرفت‌شناسی دینی، عینیت، تجربه، نظریه.

5- مقدمه :

در هر فرهنگی برخی از مفاهیم بنیادین وجود دارد که حیات و ملمات فرهنگ، هویت و تعالی و یا انحطاط آن وابسته به حضور و یا غیبت آن مفاهیم در ذهنیت، اندیشه و باور آدمیان است. یکی از اصلی‌ترین و کلیدی‌ترین مفاهیم، در هر فرهنگی مفهوم علم است. علم و عالمان در هر جامعه و مرکزهای علمی تابعیتی از هویت فرهنگی آن جامعه و محور و مرکز ثقل آن بشمار می‌روند و هویت فرهنگی آن جامعه در سایه چگونگی برخورد با این مفهوم شکل می‌گیرد. سازمان‌دهی، برنامه‌ریزی و خط‌مشی‌های هر ملتی، مطابق فرهنگ و ایدئولوژی شکل گرفته در آن تعیین می‌گردد. بنابراین طبیعی است که در نظام‌های آموزشی غربی نمی‌توان وصول به اهداف اسلامی و دینی را انتظار داشت.

امروزه به دلیل میل قوی و مهارناشدنی‌ای که به سوی توسعه تکنولوژی و اقتصادی در جوامع ایجاد شده، تمایل به بسط و گسترش علوم تجربی در همه زمینه‌ها و حتی علوم انسانی اجتماعی بشدت افزایش یافته است. در این میان دینداران که بین این دانشهای رشد یافته در دامان الحاد و اهداف اسلامی فاصله‌ای جدی احساس می‌کنند از خود می‌پرسند که آیا نوع دیگری از علم تجربی که متناسب با اهداف و ایدئولوژی و فرهنگشان باشد ممکن است یا خیر؟ عیب مهندسی فرهنگی جوامع غربی، خارج کردن دین از صحنه اداره جامعه و نیز رویکرد تجربه‌گرایی و عدم توجه به مبانی فلسفی و جهان‌شناختی الهی بود. همین اتفاق ناگوار موجب پیامدهای نامیمون در جامعه غرب، از جمله افول معنویت، تضعیف روابط انسانی، نهادینه شدن فساد، ناامنی، تخریب محیط زیست. ایجاد اضطراب و بی‌هویتی، سرگشتگی، از بین رفتن کرامت انسانی، تنزل آدمی در سطح یک ماشین و .... گردید.

در قرن اخیر، واردات علوم و فنون از جوامع غربی سبب رشد علم‌زدگی و سلطه‌پذیری در جوامع اسلامی شد. همراه با ورود علوم و تکنولوژی، فرهنگ‌های اشراب شده در آن نیز قدم به جهان اسلام گذاشت و فلسفه‌های زیربنایی این علوم را به محیط‌های علمی و فرهنگی منتقل ساخت. و تعارضی که بین علم و دین رخ می‌نمود، معضل فکری بسیاری از دانشمندان و دانش‌پژوهان متدین شد. چرا که نظام علمی وارداتی مذکور با جهت‌گیری سکولار و در سلطه چارچوب و زیرساخت‌های فکری الحادی تدوین شده بود و بسیار طبیعی بود که با جهت‌گیری‌های اسلامی در تعارض و تضاد باشد. راه حل عمده‌القایی که در ذهن اکثر دانش‌پژوهان قرار داشت این

بود که علم و دین دارای دو هویت مستقل و قلمروی کاملاً متمایز هستند و هیچگاه تاثیری در یکدیگر نمی‌گذارند و با این راه حل، مشکل تعارض حل می‌شود. استدلال بدین صورت بود که علم و کار علمی، دارای موضوعات، روش‌ها و اهداف خاص خود هستند و هیچگاه شرقی و غربی، دینی و غیر دینی نمی‌شناسند. این اندیشه غالب را، نه تنها مخالفان دین بلکه بسیاری از متدینان نیز در سر داشتند و سخن از اسلامی‌سازی علوم را فاقد معنا و یا لااقل بی‌فایده و غیرمطلوب می‌دانستند یکی از ریشه‌های چنین اندیشه‌ای که سبب شد سلطه فرهنگ غرب همراه علوم آن وارد جهان اسلام گردد، شکل‌گیری و تثبیت مفهوم حسی تجربی و آزمون‌پذیری علم در اندیشه و باور جامعه غربی بود. لفظ علم که قبل از آن بر دانش‌های دینی و عقلانی نیز اطلاق می‌شد از معنای سابق خود به سمت دانشی تجربی که در سطوح نازل‌تر قرار داشت تغییر معنا داد و با گسستن از مبادی عقلی و دینی خود، بصورت علمی سکولار، انصراف یافت و بدین ترتیب علم دنیوی و علم معاشی که همه پیوندهای خود با علم الهی و فلسفه و ایدئولوژی را قطع شده می‌پنداشت، تنها مصداق برای مفهوم علم شد و گزاره‌های دینی و متافیزیکی در کنار توهمات و تخیلاتی قرار گرفتند که به نام ایدئولوژی فاقد هویت علمی و خصلت آزمون‌پذیری می‌باشند و بهمین دلیل بود که با سیطره این معنا از علم، جدائی دانش و ارزش و علم از ایدئولوژی اعلام شد. و بدین ترتیب، علم سکولار با بار فرهنگی خاص، سلطه خود را اعلام کرد. و با حضور و رسمیت یافتن این نوع علم، گزاره‌های دین که علم را منشا فلاح و رستگاری معرفی می‌کرد و ارزش انسان‌ها را به میزان علم آنها می‌دانست و هیچ شرافتی را برتر از علم تلقی نمی‌کرد، بی‌معنا می‌نمود. خشیت عالمانه که مفاد صریح و روشن قرآن بود که «انما یُخشی الله من عباده العلماء ..» افسانه‌ای شد در ردیف اساطیری که در کتب مقدس می‌خواندند. علم سکولار که از تبیین مبادی فلسفی خود نیز عاجز بود بدون توجه به محدودیت‌های خود، در رابطه با مبدا و منتهای خلقت پاسخهای پنهان و تعصب‌آلودی را انتخاب کرد و بدون آنکه وصول به حقیقت را دستورکار عملی خود قرار دهد، اقتدار و سلطه بر طبیعت را هدف گرفت و با این هدف، مجموعه‌ای از مفاهیم و دانش‌هایی را بوجود آورد که گرچه در روزمرگی زندگی آدمیان موثر است و مایه لذت و رفاه دنیوی را فراهم می‌کند اما ضمن باورسوزی آدمیان و سرپوشی نهادن بر اول و آخر خلقت، اثرات سویی را در جامعه بصورت بحران‌های نظامی، سیاسی و روانی بوجود آورد.

از آنجا که مفهوم علم در ادیان الهی و خصوصاً اسلام همراه تقدس و تکریم است، و فرهنگ

اسلامی و دینی، طلب آن را بر مسلمانان واجب می‌داند و تحمل سختی بر آن را عبادت، جوامع اسلامی از ورود دانش غربی جلوگیری نکرد و شاید علل عقب‌ماندگی مسلمانان از قافله رشد تمدنی و تکنولوژی را تاخیر در این پذیرش دانست. اما برخورد درست و منطقی با این علوم آن بود که شناسنامه هر علم نیز به‌مراه آن شناسایی شود، مبانی متافیزیکی و فلسفی و ارزش آن روشن و ممتاز گردد تا مصداق همان مفهوم از علمی که تا حال می‌ستودند و مبارک می‌دانستند، تلقی نگردد.

در این میان، اندیشورانی چند با توجه به پیش‌فرضهای اشراب شده در علم سکولار به فکر دینی کردن آنها افتادند. انگیزه‌ها و عوامل متعددی سبب شد که اندیشه اسلامی کردن علوم به ذهن پاره‌ای از اندیشمندان مسلمان راه یابد. این حرکت مختص جهان اسلام نبود. در جهان مسیحیت نیز این گرایش پدید آمد.

مساله علم دینی مقوله‌ای نیست که تنها در جهان اسلام اهمیت یافته باشد، در دهه‌های اخیر در جهان مسیحیت نیز این مساله با قوت، مورد بحث قرار گرفته و حتی در خصوص آن کنفرانس‌هایی برگزار شده است. اما در جهان اسلام انگیزه این بحث، چندگانه بوده است. برخی علت عقب‌ماندگی مسلمین را فاصله از علوم غربی می‌پنداشتند و راه حل را در پیروی کامل از باورهای مغرب زمین. و گروهی دیگر از تیزبینان، در مقابل نفوذ علم سکولار، در جوامع اسلامی و متناسب نبودن آن با اهداف اسلامی را که ناشی از زیرساخت‌های اشراب شده در آن بود، عامل استمرار عقب‌ماندگی تلقی کردند. این فهم درست و عمیق سبب شد که تولید علم دینی که از رشد و وسعت و بالندگی و تناسب برخوردار بود مدنظر آنان قرار گیرد. با طرح این اندیشه، بسیاری از علم‌زدگان و دسته‌ای از متدینان با آن مخالفت کردند. بی‌معنا دانستن و یا بی‌فایده تلقی کردن علم دینی ناشی از غفلت از محدودیت‌های علم تجربی نوین و محدود کردن قلمرو و زبان دین و عینیت بخشیدن به همه آن چیزهایی است که بنام علم تعلیم داده می‌شود. قطعی تلقی کردن یافته‌های علم و غفلت از نقش ایدئولوژی و متافیزیک در کاوش‌های علمی و تغییر و تعبیر داده‌های تجربی از عوامل این مخالفت‌ها است. در حالیکه هم با بینش اسلامی و هم با اندیشه سکولار می‌توان فعالیت علمی داشت ولی تفاوت ایندو محصول، در تبیین‌های جهان شمول یا محدود، بسته به مفروضات متافیزیک و نیز جهت‌گیری کاربردی آن، متناسب با اهداف ارزشی جهان‌بینی آن و نیز متناسب با نیازهای باورمندان و یا سکولار جوامع است. براین مبنا نظر بر آنست که اولاً تحقق علم خنثی و

فارغ از پارادایم‌ها و پیش‌فرضهای معرفت‌شناسانه، هستی‌شناسی و ایدئولوژیک ممکن نیست. بنابراین فرآیند علم در زمینه‌ای دینی و متافیزیک خداباورانه نضج می‌گیرد و گاهی پیش‌فرضهای غیر دینی و ضد دینی آن را تحقق می‌بخشد. برای توصیف و تبیین دقیق مقوله علم دینی و بیان سرشت و هویت آن باید ابتدا تعریف و هویت مفاهیم و اجزای این ترکیب، یعنی علم و دین روشن گردد. با تعریف‌های مختلفی که از ماهیت علم و هویت دین داریم، مسلماً موضع ما در این ترکیب «علم دینی» تغییر خواهد کرد. و سپس باید به رابطه میان علم و دین پرداخت. چرا که تا این نوع رابطه و راه تعامل و گفتگو در حوزه‌های مشترک علم و دین روشن نباشد، نمی‌توان سخن از علم دینی راند. همچنین علم دینی را می‌توان یکی و شاید بهترین راه حل توهم تعارض علم و دین تلقی کرد. بنابراین بررسی علم دینی از حیث مفهوم و امکان تحقق همچنان در گرو دریافت هویت علم و هویت دین و تبیین چگونگی ارتباط این دو مقوله است. و در نهایت تبیین سرشت علم دینی با توجه به مبانی و مقدمات ماخوذ در هویت علم و دین است. مراد ما از علم دینی، حضور دین در عرصه علوم تجربی است. منظور از واژه علم در این ترکیب علوم نوینی است که با روش تجربی به مطالعه طبیعت و انسان می‌پردازد و علم دینی بمعنای شکل‌گیری علوم و دانش‌های تجربی نوین در زمینه‌ای خداباورانه است، علمی که به موضوعات علوم تجربی می‌پردازد و در مطالعات خود به گونه‌ای منطقی از دین تاثیر می‌پذیرد و بهره می‌گیرد. هر چند واضح است که علم، صرفاً در یک اصطلاح به معنای علوم تجربی (science) است و در سایر معانی محدوده وسیع‌تر و مصادیقی گسترده‌تر دارد. طرح بحث علم دینی در سایر کاربردها و گستره‌ها که از قضا مورد تایید دین و موافق با تاریخ علم است واضح‌تر و چشم‌گیرتر است و اثبات آن به طریق اولویت می‌باشد و گرچه عنوان رساله با تمام این گستره‌ها سازگاری دارد اما محدود کردن دایره علم به علوم تجربی و ابتدای مباحث بر این کاربرد ناظر به اصطلاحی است که شاید به نادرست عینیت یافته و هنگامی که سخن از دینی کردن علوم به میان می‌آید اذهان متوجه حضور دین در این عرصه است و اختلاف نظرها و دیدگاهها عمدتاً منصرف به این وجه و کاربرد می‌باشد. این بدان معنا نیست که معنای واقعی و مورد قبول از علم صرفاً محدود به علوم تجربی است و نیز نشانگر آن نیست که تنها روش مورد پذیرش ما در وادی معرفت آزمون‌پذیری تجربی است بلکه منظور آن است که حتی بر همین مبنا و کاربرد محدود تصویر علم دینی ممکن بوده، مطلوبیت و در مرحله‌ای بالاتر ضرورت آن نیز قابل اثبات است و اگر اینگونه است اثبات علم دینی فرا تجربی به طریق اولی کار دشواری

نیست. این تعبیر «علم دینی» به شکل‌های مختلف و متفاوت دیگری هم تعبیر و تبیین شده است. این برداشتها به گونه‌ای منطقی قسیم هم نیستند که تداخلی را ایجاد نکنند و یا هیچگونه قدر مشترکی نداشته باشند، چرا که در بررسی این دیدگاه‌ها به نقاط مشترک فراوانی می‌توان دست یافت: همانگونه که تعارض‌ها و تفاوت‌هایی نه چندان اندک در این دیدگاه‌ها مطرح است. پیش فرض این نوشته آنست که بدون روشن شدن هویت علم، هویت دین و رابطه میان علم و دین و نیز بررسی مفاهیمی کلیدی نمی‌توان به برداشت صحیح از علم دینی دست یافت. بهمین جهت مطالب این رساله با شروع از کلیات به بحث هویت علم، سپس هویت دین، رابطه علم و دین و در نهایت سرشت علم دینی خواهد پرداخت، در این مسیر به دیدگاه‌ها و نقطه‌نظرها و نیز با عنایت ویژه‌ای در باب علوم انسانی دینی خواهیم پرداخت.

6- تقدیر و تشکر

سلوک منصفانه مقتضی است که این نوشتار را محصول نعمت استفاده از اساتید معظم خود بدانم و بر سیل حق‌شناسی سپاسگزار اساتید خود در حوزه علمیه قم، موسسه امام صادق، موسسه مذاهب اسلامی و دانشگاه باقرالعلوم باشم. بی‌شک این اثر دارای ضعف‌های فراوان و سستی‌های متعددی است. هرگونه کاستی و منقصت در این اثر مربوط به نگارنده و قلت بضاعت علمی او است و هرگونه قوتی اگر مشاهده شود، مربوط به اساتید فرهیخته‌ام می‌باشد. شاید بخشی از خامی و ناستواری‌های مشهود در رساله مربوط به حادثه‌ای است که پس از تحریر رساله رخ داد و نگارنده مجبور به دوباره‌نویسی و شروع از نقطه صفر شد. در عین حال خدای را شاکرم که این رساله هرچند تا حدی خام و ناقص، به انجام رسید. بر خود فرض و لازم می‌دانم از زحمات و محبت‌های بیدریغ استاد عزیزم جناب آقای دکتر واعظی (دام عزه) کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم که از پیشنهاد موضوع رساله تا انتهای آن مشوق و راهنمایم بوده و چه در طول تحصیل و چه بعد از آن از سفره علمی گسترده ایشان بهره‌ها بردم. همچنین کمال قدردانی را از استاد معظم جناب آقای دکتر قمی دارم که قبول مشاوره رساله را داشتند و در طول تحصیل از خوان علمی و اخلاقی ایشان بهره بردم. و این همه چیزی نیست جز فضل و نعمت الهی.

و الحمد لله رب العالمین

-7

-8

-9

10- اهمیت بحث

تا قبل از انقلاب اسلامی ایران صحبت از دین در حوزه‌های علم، موجه نمی‌نمود. علم زدگی در دنیای غرب نیز حالتی آنگونه داشت در کنفرانسی درباره پیدایش جهان و نظریه اینشتین، فیلسوفی مسیحی در نظریه جهان‌شناسی نامی از «خدا» به میان آورد. بلافاصله یکی از استادان دانشگاه در اعتراض گفت: در کنفرانس فیزیک نباید اسم خدا را آورد.¹

اما امروزه درس علم و دین از پروتق بحث‌های دانشگاهی است.

کسانی که در دفاع از نظریه «علم دینی» تشویق اسلام به علم و دستور به تصرف طبیعت را مطرح می‌کنند و نیز مخالفانی که با تصویر اصطلاحاتی چون فیزیک اسلامی، شیمی اسلامی و .. این ایده را به مسخره می‌گیرند، هر دو با دید سطحی به این نظریه نگریسته‌اند. چرا که نظریه علم دینی از میانی معرفت‌شناسی و پایه‌های فلسفی محکمی برخوردار است و آنقدر سست و بی‌اساس نیست که به بداهت عقل و عرف نقض و نفی گردد. لذا پژوهش درباره سرشت علم دینی و مبانی و پیش‌فرضها و تصویر درست آن، تبیین امکان و معناداری و چگونگی آن از ضرورت‌های پژوهش در حوزه فلسفه علم، دین پژوهی و فلسفه علوم انسانی است.

از طرفی با ورود علوم جدید در مراکز علمی جهان اسلام، این پرسش پیش آمد که آیا این علوم تجربی پاسخگوی نیازهای جوامع اسلامی نیز می‌باشند؟ آیا می‌توان آنها را طبق مبانی اسلامی بازسازی و یا پالایش نمود؟ چرا که پذیرش بی‌چون و چرای آن ممکن نبوده و مستلزم رها کردن باورهای دینی بود. این واقعیت دانشمندان مسلمان را بر آن داشت تا با نگرشی عمیق به هویت علم، هویت دین و رابطه میان علم و دین، به بازنگری عمیق‌تر علوم بپردازند. نگرشی جدید که گاه ستیز بین علم و دین را ناظر است و زمانی به توسعه علم می‌اندیشد.

نگاه به محدودیت‌های علوم تجربی در نشان دادن تمام ابعاد طبیعت و نیز روابط انسانی بسیاری

---

1. به نقل از دکتر مهدی گلشن، ماهنامه پیام حوزه، شماره 20.

را به این لطیفه وا داشت که علم فارغ از ایدئولوژی راه دستیابی بر حقیقت طبیعت و اجتماع نیست. اموری که علم به ما توضیح می‌دهد، محدود است. و از جمله محدودیت‌های علم آنست که نمی‌توان به برخی سوالات بنیادی ما پاسخ دهد. و همچنین علم فارغ از اخلاق و معنویات حیات انسانی را به مخاطره افکنده است.

همین امور، اهمیت پرداختن به علمی تجربی در زمینه خدا باورانه را که متناسب با نیازهای واقعی انسان و نیز جهت‌دار است را روشن می‌سازد. و شاید دلیل رکود آن طی چند سال گذشته عدم سازوکار دینی شدن علوم تجربی و آشکاری سرشت آن است. به گونه‌ای که علیرغم تلاشهای زیاد ولی پراکنده¹ از اندیشمندان در این حوزه، این مساله فرجام روشنی نداشته است.

11- پیشنهاد بحث

مساله اسلامی‌سازی دانش (Islami zation of knowledge) تلاشی است که از چند دهه گذشته، توسط نقیب العطاس، مودودی، سید احمد خان هندی و دیگران آغاز شد. مساله اسلامی کردن علم منحصر به جهان اسلام نیست، دینی کردن علم در جهان غرب هم مطرح بوده است. در دهه‌های اخیر نیز در اقطار عالم کنفرانس‌هایی بنام اسلامی کردن علم برپا شده است. یک سال قبل از پیروزی انقلاب اسلامی ایران کنفرانس عظیمی در مکه معظمه با نام تعلیم و تربیت اسلامی برگزار شد و 313 تن از اندیشمندان جهان اسلام در آن شرکت کردند، بحث این عده بر سر علم اسلامی و مفهوم داری علم دینی بود. امروزه بر اساس نوشته مجله «نیوسینتیس» درس علم و دین، پررشدترین بحث در دانشگاه‌ها است. تنها در دو سال بیش از دویست دانشگاه در آمریکا درس علم و دین را ارائه کردند و بزرگ‌ترین جایزه روز که مبلغ آن حتی از جایزه نوبل هم بالاتر است به رشته علم و دین داده می‌شود، یعنی یک میلیون و دویست هزار دلار به کسانی که در این حوزه مشترک کار کرده‌اند جایزه می‌دهند. در جهان مسیحیت در سه دهه اخیر این مساله با قوت مورد بحث قرار گرفته است، حتی در آن خصوص، کنفرانس‌هایی برگزار شد. از جمله کنفرانس «علم در یک زمینه خدا باور» که در کانادا در سال 1988 میلادی برگزار شد. امروزه اصطلاح Theistic science در محافل غربی کاملاً جا افتاده است.¹

در جهان اسلام، نقیب العطاس در مالزی، در دهه هفتاد کتابی بنام آموزش اسلامی نگاشت و

1. مطالب این قسمت برگرفته از کتاب از علم سکولار تا علم دین، دکتر مهدی گلشنی، ص 19، ص 9، ص 147 است.

مساله اسلامی شدن علم و دانشگاه را در آن مطرح کرد. در کشور ایران قبل از انقلاب اسلامی انتقاداتی از سوی علما و روشنفکران دینی در باب وابستگی سیستم آموزش عالی به بیگانگان و لائیک شدن جامعه دانشگاهی کشور وجود داشت. و آموزه‌ها و اندیشه‌های شخصیت‌هایی چون علامه طباطبایی، شهید مطهری، شهید صدر، آیت الله مصباح، مهندس بازرگان و... با طرح مسائلی چون اقتصاد اسلامی، جامعه‌شناسی اسلامی، عطف مناسبات بین علم و دین و رفع تناقض، در شکل‌گیری این جریان تأثیری به سزا داشت. پس از انقلاب اسلامی در مورد انتقال به آموزش و پرورش اسلامی، نخستین بار سمیناری در اسفند 57 در شیراز برگزار شد که در ظرف 6 ماه تکرار شد، حاصل این سمینار ارائه طرحی تحت عنوان «طرح کلی درباره اصول و ضوابط حاکم بر دانشگاه‌های اسلامی» بود. در شهریور 59 سمیناری در سطح ملی تحت عنوان «اولین سمینار انتقال به تعلیم و تربیت اسلامی» در تهران برگزار شد. بعدها پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، در این زمینه به فعالیت وسیع پرداخت و در کتاب‌های منتشره و نشریات خود در این زمینه به بحث و تبادل نظر پرداخت. و امروزه این بحث از رویکردها و مواضع مختلفی برخوردار شده و حدود و ثغور آن تا حد زیادی روشن گشته است.

12- موضوع، روش و اهداف بحث

جهت روشن‌تر شدن بحث و عنوان این رساله (سرشت علم دینی) و نیز تبیین خط و سیر و روش بکار رفته در ادامه نوشتار موضوعاتی را متعرض می‌شویم:

1. این بحث به یک لحاظ از زیرمجموعه‌های بحث علم و دین است و از دیگر لحاظ مرتبط با بحث فلسفه علم و نیز دارای ارتباط وثیق با مباحث فلسفه دین. توضیح آنکه تشریح و تبیین اینکه آیا دین و آموزه‌های آن می‌توانند در دانش تجربی نفوذ و حضور داشته باشند و به گونه‌ای در صورت‌بندی و محتوای آن تأثیرگذار باشند یا خیر. و در صورت وجود چنین تأثیر و تأثیری، این تأثیرات در چه نواحی و منطقه‌هایی از پیکره علم تجربی خواهد بود؟ و بالاخره آیا این تأثیر و تاثرات به گونه تعاند است یا تعاضد؟ مایه بالندگی علم است یا سبب پژمردگی آن، همه و همه از مسائل و مضامین بحث مهم رابطه علم و دین است.
2. از طرفی چون ما مقصود خود از اصطلاح «متافیزیک» را معنای عام این واژه یعنی مجموعه گزاره‌های توصیفی غیر تجربی می‌دانیم بنابراین گزاره‌های توصیفی-اخباری دین

خود گزاره‌های متافیزیکی هستند و بدین لحاظ بحث از مصادیق بحث تاثیر متافیزیک و آراء متافیزیکی در علوم تجربی است. همچنین تعریف دین، هویت آن، قلمرو دین و زبان دین که در دین‌پژوهی و معرفت‌شناسی دین قابل طرح و بحث است به فلسفه دین مربوط است. همچنین در تاثیرات تجربه در علوم تجربی، و نیز روش علم تجربی، ملاک داوری در علوم تجربی و بحثهای نظیر آن، از زیر مجموعه‌های فلسفه علم به حساب می‌آید.

3. از آنجا که میان فهم دینی و معرفت دینی تفاوت قابل شدیم و فهم دین را امری شخصی و متعلق به جهان دوم دانستیم و متعلق آن را اعم از تصورات و تک گزاره‌ها تلقی کردیم، حال آنکه معرفت دینی را متعلق به جهان دانشهای مشاع و دارای هویتی جمعی دانستیم، طبعاً مباحث این رساله باید هر دو بحث را در نظر گیرد. هم تاثیر فهم و آراء دین در علوم تجربی و هم تاثیر معرفت دینی در علوم تجربی.

4. مقصود از «علوم تجربی» در این مباحث، علوم تولیدکننده و محض و ناظر به مقام تحقق این علوم و نه توصیف آنها است. البته از آنجا که علوم مصرف‌کننده، فرآورده‌های تئوریک علوم تولیدکننده را به خدمت می‌گیرند، بالطبع تاثیراتی که آراء متافیزیکی و بویژه دینی در علوم تولیدکننده دارند، و همچنین فناوری‌ها، بنحو بارزتر و مجسم‌تر در علوم مصرف‌کننده و نیز در کاربردهای تکنولوژیک آنها راه می‌یابد. با این وصف، عمده نظر در این نوشتار به علوم تجربی تولیدکننده و در مقام تحقق است.

5. روش بحث ما در این نوشته تحلیلی و توصیفی است. ابتدا با تحلیل منطقی برخی عناصر اساسی تشکیل‌دهنده علوم تجربی و نیز با استمداد از نکاتی روش شناختی سعی می‌کنیم نواحی و حوزه‌هایی از علم تجربی را که امکان تاثیرپذیری از آراء متافیزیکی دارند تشریح نموده و با اثبات امکان چنین تاثیر و تاثیری به سراغ نظریات مختلف در این زمینه رفته و به بررسی آنها می‌پردازیم و سپس با استناد به شواهد و موبداتی، وقوع این تاثیرات را مدلل می‌سازیم.

بنابراین با تکیه بر مباحث معرفت شناختی و بهره‌گیری از روش‌شناسی علوم جدید، امکان تاثیرپذیری را تبیین کرده و سپس سراغ وقوع، مطلوبیت و احیاناً لزوم آن می‌رویم. صبغه مطالب این رساله، صبغه‌ای فلسفی، تحلیلی و معرفت‌شناختی است و برای تحکیم آن موبدات و شواهدی از تاریخ علم به ما مدد می‌رساند.

13- اهداف

با توجه به آنچه در موضوع و روش ذکر شد، اهداف این رساله عمدتاً تبیین ماهیت و هویت علم دینی است. پاره‌ای از عناصر دانش تجربی و تعیین حوزه‌های تاثیرپذیری و تاییدات تاریخی، هدف‌های ما در تبیین را تشکیل می‌دهد. و در بخش‌های مطلوبیت و ضرورت علم دینی، توصیه‌های راهبردی در این قلمرو خصوصاً در حوزه علوم انسانی-اجتماعی، اعمال می‌گردد. در این توصیه‌ها بر محدودیتهای روش‌شناختی و نیز تاثیر اندیشه‌های دینی بر سیر علوم و جهت‌گیری آنها تاکید خواهد شد. و برای شفافیت بیشتر بحث دیدگاه‌ها و نقطه‌نظرهای مختلف در این باب ذکر و بررسی خواهد شد.

14- جایگاه بحث علم دینی

از آنجا که ترکیب علم دینی، دارای دو رکن اساسی علم و دین است، طبیعی است که این بحث به یک لحاظ از زیرمجموعه‌های بحث «علم و دین» به حساب آید. توضیح آنکه تشریح و تبیین اینکه آیا دین و آموزه‌های دینی می‌تواند در دانش تجربی موثر واقع شود یا خیر؟ در صورت وجود چنین تاثیر و تاثیری راه نفوذ دین در پیکره علم در چه منطقه‌هایی خواهد بود؟ و بالاخره اینکه آیا این تاثیر و اثر به نحو تعاند است یا به گونه تعاضد؟ موجب بالندگی علم می‌گردد و طبعاً مطلوب و ضروری است و یا موجب پژمردگی علم و در نتیجه غیر مطلوب و غیر ضروری است؟ همه و همه از مسائل و مصادیق رابطه تاریخی علم و دین است.

همچنین، علم دینی از شاخه‌ها و ادامه بحث تاثیر متافیزیک (بمعنای عام) در علوم تجربی است. نکته دیگری که در این بحث اهمیت دارد، بررسی تاثیر فهم دینی و معرفت دینی در علوم تجربی است و هر دو قسمت، مورد ملاحظه ما است. هرچند یکی مربوط به جهان دوم و دیگری متعلق به جهان سوم معرفت است. در تبیین هویت علم، باید از بحثهای فلسفه علم مدد گرفت و بدین ترتیب، مباحث، ربط و وثیقی به رویکردهای مختلف در فلسفه علم دارد. همچنین در تبیین هویت دین، از بحثهای دین‌پژوهی و فلسفه دین بهره گرفتیم و اتخاذ رویکرد خاصی در علم دینی را مدیون موضع‌گیری‌ها در زمینه فلسفه دین می‌دانیم.

همچنین پس از روشن ساختن نواحی و حوزه‌هایی از علم تجربی که امکان تاثیرپذیری از آراء متافیزیکی دارند، به سراغ شواهد تاریخی رفته و وقوع این تاثیرات را با استناد به شواهدی از تاریخ

علم مدلل می‌سازیم.

محتوای رساله به لحاظ هدفی که دنبال می‌کند دو بخش عمده دارد:

در قسمت وسیعی از رساله سعی بر آن است که با تکیه بر مباحث فلسفی و فلسفه علم و فلسفه دین و با رویکرد معرفت‌شناختی امکان‌پذیری علوم تجربی از دین و زمینه‌های این‌تأثیرپذیری تشریح و تبیین گردد و در قسمت‌های دیگر نوشتار پس از اثبات امکان‌پذیری علوم از آراء دین به وقوع چنین‌تأثیر و تأثری پردازیم و ضمن بیان مطلوبیت و بلکه لزوم این‌تأثیرگذاری، به بیان سرشت و عوارض علم دینی توجه کنیم.

بنابراین صبغه مطالب رساله فی‌المجموع، صبغه‌ای فلسفی - معرفت‌شناختی است.

15- فصل اول: مبادی تصویری بحث

قبل از ورود به مباحث اصلی، ضروری است به توضیح پاره‌ای مفاهیم و کلیدواژه‌ها اقدام ورزیم. این ضرورت از آنجا برمی‌خیزد که این مفاهیم، هم در تبیین دقیق موضوع این نوشتار مدخلیتی تام دارد و هم در تشریح و فهم مطالب اصلی این رساله و نقد و ابرام‌های آن نقش محوری را عهده‌دار است. علاوه بر این، توضیح این مفاهیم سبب می‌شود که مرادمان از استعمال واژه‌های اصلی در طول نوشتار روشن بوده و از هرگونه استفاده از مشترک لفظی پرهیز گردد، همچنین ریشه بسیاری از کژی‌های و یا نظرات مختلف در این زمینه را مربوط به مغالطات حاصل در زمینه علم، دین و رابطه علم و دین و ترکیب علم دینی می‌دانیم بدین جهت توضیح قبلی این مباحث یاری‌گر ما در ادامه مسیر و مانعی برای بروز مغالطات است.

16- متافیزیک

واژه متافیزیک، مرکب از دو بخش متا (meta) بمعنای "مابعد" و فیزیک (physica) بمعنای "طبیعت" است. بدین جهت متافیزیک بمعنای مابعدالطبیعه است.

اما در اصطلاح، متافیزیک عمدتاً به دو معنا بکار گرفته می‌شود:

1- معنای خاص: در اصطلاحی، متافیزیک بمعنای فلسفه خاص است، معرفتی که از خود وجود و احکام و عوارض مطلق وجود گفتگو می‌کند، و عبارتی هستی‌شناسی است. متافیزیک در این اصطلاح معرفت مابعدالطبیعه است و جهان ماوراءالطبیعه متافیزیک بمعنای جهان موجودات غیر مادی نیست و همچنین منظور از مابعدالطبیعه جهانی ورای عالم طبیعت و برتر از عالم جسمانیات نیست بلکه دانشی است که به مطلق هستی نظر

می کند. پس معرفتی است متعلق به همه جهانها نه صرفاً جهان مادی³.

نکته مهم آنکه روش متافیزیک روشی تعقلی است و در داوری خویش از تجربه بهره نمی برد و هدف آن ارائه تفسیری عام از همه مراتب و تبیین روابط میان مراتب مختلف وجود و هستی است و به دنبال پیش بینی در ناحیه عمل نیست.

نکته 2: علم و متافیزیک دو دانش در عرض هم که در پی هدف و غایت واحدی باشند نیستند و چنین نیست که متافیزیک دوران کودکی علم و علم دوران بلوغ متافیزیک باشد⁴. این دو به یک اندازه معرفتند و تفاوت آنها در قلمرو، تقسیم بندیها و هدفها و روش است.

2. معنای عام: در این استعمال، متافیزیک عنوانی است برای جمیع گزاره های نظری - توصیفی⁵ که به طریق تجربی بدست نیامده اند و محصول علم تجربی نیستند. ولی چه بسا در تکون و تکامل علوم تجربی مدخلیت تام دارند. برای مثال، اصل طبیعت همواره از ساده ترین راه می رود که از مسلمات علوم جدید است و اصل علیت و ...

در ادامه بحث مراد ما از متافیزیک همین معنای اعم یعنی احکام توصیفی غیر تجربی است و در صورت اراده معنای اول، قید خاص را می آوریم.

17- علم

مفهوم علم دارای تعاریف و اصطلاحات متعددی است و تفکیک آنها از یکدیگر در این مباحث ضروری است.

1. علم به معنای اعم: یعنی مطلق آگاهی و فهم که شامل معرفت حضوری و حصولی، تصدیق و تصور، جزئی و کلی، ناظر به واقع، اعتباری، نامنظم و یا سیستماتیک می شویم.
2. علم به معنای عام: عبارت از «باور صادق موجه» است. این تعریف شامل تصدیقات و گزاره ها است. و فقط ناظر به معرفت های ناظر به واقع است.
3. علم به معنی خاص: مجموعه مسائلی که حول یک محور مخصوص دور می زند، رشته ای علمی و منظم با

3. عبدالکریم سروش، علم چیست فلسفه چیست؟ ص 49 - 53

4. این نظریه منسوب به آگوست کنت است. ر.ک فلیسین شاله، ... شناخت و روش علوم یا فلسفه علمی ترجمه مهدوی ص 8

5. احکام توصیفی احکامی هستند که تکلیفی و ارزشی نیستند، در آنها هیچگاه ارزش گزاره و داوری صورت نمی گیرد و صرفاً از نظر توصیف به ترسیم و تصور جهان پرداخته و اخبار دارند.

منظومه معرفتی سازوار است. این تعریف فقط شامل گزاره‌های کلی است و معرفت‌های نامنظم را نیز خارج می‌کند.

4. علم بمعنای اخص: رشته‌ای علمی که روش تحقیق آن تجربه باشد. معادل این اصطلاح در زبان انگلیسی «Science» است. در این تعریف مجموعه معرفتی مشتمل بر منظومه‌ای سازوار و ناظر بر جهان واقع مدنظر است که روش آن تجربه است. آنچه در مباحث آینده مدنظر ما است همین معنای چهارم است و ما عمدتاً در این نوشتار با همین معنا سروکار داریم.

18- معنای واژه علمی

با توجه به معنای علم که ما در اینجا از آن اراده می‌کنیم (مجموعه‌ای از آگاهی‌های حصولی مبتنی بر تجربه حسی) دو سوال را ایجاد می‌کند: اولاً: واژه «علمی» به چه معنا است و ثانیاً: ملاک تشخیص گزاره‌های علمی از غیر علمی چیست؟

درباره پرسش اول باید گفت، واژه علمی به چند معنا بکار رفته است:

الف- علمی به معنای درست و حقیقی: برخی گمان دارند هر قضیه صادقی، ضرورتاً علمی است و هر سخن علمی بالضروره صادق است در حالیکه قضایایی حتماً صحیح هستند که بهیچ عنوان تن به تجربه نمی‌دهند و لذا علمی نیستند، اینکه فردا یا باران می‌آید یا نمی‌آید قضیه‌ای صحیح است اما انفصال این منفصله هیچگاه قابل تجربه نیست. از طرفی قضایایی علمی هستند که ضرورتاً صحیح نیستند بسیاری از فرضیه‌ها و تئوریها متصف به علمی‌اند در حالیکه صحت و صدق آنها مسلم نیست.

ب- علمی به معنای یقینی: این معنا از علمی نیز فقط در علومی چون قضاوت و یا اصول کاربرد دارد. و منظور ما از علمی، این کاربرد و معنا نیست چرا که در این صورت تعابیری چون «فرضیه علمی» و «تئوری علمی» تعابیری متناقض الاجزاء است.

ج- علمی به معنای مفید: برخی تئوریها، قوانین و فرضیه‌های علمی را بدین جهت «علمی» قلمداد می‌کنند که مفیدند و از این امور می‌توان برای تبیین، پیش‌بینی و مهار بهره جست. مراد ما از واژه علمی این معنا هم نیست، زیرا حصر مدرک «علمی بودن» در مفید بودن مستلزم آنست که نقش و کارکرد شناختاری دانش تجربی مغفول و بلکه مطرود واقع شود.

د- علمی به معنای اثبات‌شده: بسیاری وصف «علمی» را بمعنای «اثبات شده» بکار می‌برند، مطلب علمی

آنست که بواسطه علوم اثبات شود. منظور ما از علمی این معنا نیز نیست زیرا همانطور که خواهد آمد اصل اثبات گرای علمی به معنای متکی بر تجربه: طبق این کاربرد، چون علم مجموعه‌ای از آگاهیهای حصولی مبتنی بر

تجربه حسی مستقیم است. پس عنصر قوام بخش علم، همان روش تجربی است. بدین لحاظ سخن، فرضیه، نظریه و قانونی، علمی است که بتوان آن را با روش علم (تجربه) مورد ارزیابی قرار داد. مراد ما از استعمال واژه «علمی» همین معنا است.

- حال فارغ از این بحث اجمالی، نوبت به سؤال دوم می‌رسد که برای تشخیص علمی بودن یک گزاره و قضیه معیار چیست؟

در پاسخ باید گفت، مسلماً برای تشخیص علمی بودن یک گزاره نمی‌بایست از صدق و کذب، درستی و نادرستی آن سراغ گرفت همچنین سراغ یقینی بودن آن نباید رفت، بلکه برای تشخیص «علمی بودن» یک سخن باید تشخیص داد که آیا آن سخن، تجربی است، تجربه فهم می‌شود یا غیر تجربی است.

و اما اینکه کدام دسته از قضایا تجربی است و چگونگی حضور تجربه در علوم، در آینده خواهد آمد. لازم به ذکر است، تعریف فوق از علمی بودن گزاره‌ها اولاً با پذیرش پارادایم تجربه و مبتنی بر آن رقم خورده است و ثانیاً همه ماجرای علوم اجتماعی و انسانی را پوشش نمی‌دهد چنین نیست که همه فعالیت‌های عالمان علوم اجتماعی معطوف به کشف روابط تجربی باشد، مباحث هنجاری (normative) و نیز روش‌های هرمنوتیکی که توسط پاره‌ای از مشتغلین به علوم اجتماعی پی گرفته می‌شود به رهاوردهای تجربه‌پذیر و آزمون‌پذیر معطوف نیست. بنابراین تعریف علمی اوسع از تعریف و ملاک مزبور باید در نظر گرفته شود.

19- دین

تعاریف از دین چندان مختلف و متنوع است که ارائه فهرستی حتی ناقص از آن میسر نیست، اختلاف در روش‌شناسی تعریف دین، اختلاف مصداق دین، خلط میان دین و دینداری، بکارگیری مفاهیمی مبهم در تعریف، نداشتن مصداق محسوس و مادی و اموری دیگر، از موانع و مشکلات تعریف دین است.

دین در لغت بمعنای اطاعت و انقیاد و تسلیم است و در اصطلاح مطلق نظامی عقیدتی است و یا مجموعه‌ای از عقاید و اخلاقیات و شعائر و روشهای عبادی و نظامهایی است که عنصر اعتقاد به آفریدگار یکتا را دربرداشته و مبتنی بر وحی است و یا در برخی اصطلاحات مجموعه‌ای از عقاید و مناسک و اخلاقیات که همراه با اعتقادات

به موجودات ماوراءالطبیعی و امور قدسی است.

تکیه بحث در علم دینی، بر ادیان و حیانی و ابراهیمی است و در این میان، آنچه مدنظر ما است، دین مبین اسلام است.

- در فصل سوم به هویت دین بیشتر می پردازیم.

20- معرفت

الف) معنای لغوی و اصطلاحی:

1. واژه معرفت نظیر واژه «علم» در اصل بمعنای مطلق آگاهی و دانستن است، اعم از اینکه این آگاهی، شهودی و حضوری باشد یا حصولی. و اعم از اینکه این آگاهیهای حصولی، تصویری باشد یا تصدیقی.
  2. واژه «معرفت» در معنایی اخص نیز بکار می رود که فقط شامل علوم حصولی و همچنین گزاره‌ها است. همچنین منظور در این کاربرد، صرفاً تک گزاره‌های معلوم نیست، بلکه مقصود، رشته‌ای از دانش (مثل فیزیک و شیمی) است یعنی مجموعه‌ای از گزاره‌ها که بر اساس موضوع یا غایت یا روش واحد به یکدیگر پیوند داده شده‌اند و شاخه‌ای از دانش را تشکیل می دهند.
- منظور ما در کاربرد معرفت در این رساله همین معنای دوم است.

ب- ساختار معرفت:

ساختار اصلی معرفت، جز مجموعه‌ای از تقسیمات و روابط این تقسیمات نیست، بهمین جهت تولد یک معرفت و هدف یک معرفت، همواره ملازم تقسیم‌بندی‌ها است، یعنی در هر دانشی از طبقه‌بندی‌ای شروع می کنیم در نهایت هم به طبقه‌بندی دیگری دست می یابیم و تحول و تکامل هر معرفت در گرو تحول و تکامل تقسیمات و طبقه‌بندی‌های آنها است.

21- معرفت دینی

مقصود ما از «معرفت» مطلق آگاهی نیست، بلکه مراد از معرفت مجموعه‌ای از گزاره‌های تنسیق شده تحت عنوان واحد است که در معرض بررسی همگان بوده و به گونه‌ای همگانی و مشاع مقبولیت یافته باشد و مراد، گزاره‌هایی که موطنش ذهن این عالم و یا آن دیگر باشد نیست.

براین اساس مراد از معرفت دینی، فهم یک عالم دینی خاص از تصورات، تک گزاره‌ها و یا حتی مجموعه نصوص دینی نیست. چه بسا آنچه یک عالم دینی از نصوص مقدس می فهمد بیش از آنچه باشد که بنحوی عام

و مشاع مطرح گشته و مقبولیت یافته است. و یا عکس این مطلب هم ممکن است. بنابراین برخلاف فهم دینی که متعلق به جهان ذهنی عالم دینی است و جنبه‌ای شخصی و خصوصی دارد، معرفت دینی، مجموعه فهم‌های دینی مشاع و همگانی شده‌است که متعلق به جهان سوم معرفت است.

معرفت دینی می‌باید به طریقی مضبوط و روشمند حاصل آید و چنین نیست که هر برداشت بوالهوسانه و عامیانه‌ای از متون دینی فهم دینی صحیح و قابل اعتماد قلمداد گردد. بدیهی است که فهم روشمند نصوص دینی مستلزم بکارگیری دسته‌ای از دانش‌ها است که گرچه به خودی خود حاکی از حقانیت دینی نیستند ولی ابزارهایی هستند که فهم دینی متوقف بر آنها است. برای نمونه در تحصیل یک حکم فقهی، فقیه ناگزیر است از دانشهایی مثل رجال، درایه و اصول فقه استفاده کند، هیچیک از این دانشها به خودی خود و بتامه تعالیم دین را حکایت نمی‌کنند، لیکن فهم متون دینی بدون بهره گرفتن از آنها میسر نیست. اینگونه دانشها «علوم دینی» نامیده می‌شوند.

22- معرفت‌شناسی دینی:

به معنای پژوهش و بررسی نفس معرفت‌های دینی، از زاویه بیرونی می‌باشد، به گونه‌ای که با بررسی و مطالعه معرفت‌های دینی، سیر تحولات و تنافی موجود در معارف دینی ارزیابی گردد. از این رو متعلق معرفت‌شناسی دینی، حقیقت خود دین است و نه ایمان مومنین، بلکه متعلق او، معرفت دینی اندیشمندان اسلامی اعم از یقینی و غیر یقینی می‌باشد. معرفت‌شناسی دینی، علمی است بشری با تمامی لوازمی که یک علم بشری ممکن است داشته‌باشد، مسائلی نظیر روش تحقیق و ارزیابی معرفت دینی، تحقیق در زبان دینی، ترابط معرفت دینی با دیگر معارف بشری در حوزه این علم واقع می‌شوند.⁶ بدین سان معرفت‌شناسی دینی از نوع معرفت‌شناسی مقید محسوب می‌شود زیرا چنانکه گفته شد فقط نفس معرفت‌های دینی مورد پژوهش قرار گرفته و ارزیابی می‌شود. در مقابل آن معرفت‌شناسی مطلق است که محدود به حوزه خاصی نمی‌شود و شامل تمام معارف بشری است.

معرفت درجه اول و معرفت درجه دوم:

مجموعه معارف بشری به تقسیمات مختلفی منقسم شده است، یکی از آن تقسیمات، تقسیم معرفت به درجه

6. ر.ک فنایی اشکوری، محمد، معرفت‌شناسی دینی، ص 42.

اول و درجه دوم است. در معرفت‌های درجه اول درباره مسائلی بحث می‌شود که به علم دیگری نظارت ندارند، بلکه موضوع آنها، امور جهان خارجی، اعم از طبیعت و غیرطبیعت، نظیر خدا و دین است اما از معرفت‌های درجه دوم، درباره مسائلی بحث می‌شود که ناظر به علم دیگری هستند، یعنی علم به علم محسوب می‌شوند، به تعبیر دیگر در معرفت‌های درجه دوم، مفاهیم، گزاره‌ها و روش‌های بکاررفته در معرفت‌های درجه اول مورد ارزیابی قرار می‌گیرند.

23- فهم دینی:

در تعبیری چون، فهم دینی، مقصود از دین، مجموعه متون مقدس، نصوص و سیره‌هایی است که از سوی بنیانگذاران و پیشوایان یک دین نسل به نسل از اسلاف به اخلاف منتقل می‌شود و عالمان دینی به طریقی روشمند و مضبوط به مطالعه و بررسی این مجموعه پرداخته و در نهایت به برداشت و فهمی از این متون نایل می‌شوند. در واقع همین برداشت مضبوط و روشمند که بخش عمده فهم دین را تشکیل می‌دهد، مفاد و محتوای دین تلقی می‌شود.

متعلق فهم دینی در این اصطلاح می‌تواند تصورات و مفاهیم دینی چون ابلیس، جن و .... باشد، و می‌تواند تک گزاره‌های متون دینی باشد و می‌تواند بخشی از متون مقدسی باشد که عالم دینی در مقطع زمانی- مکانی خاص سعی بر فهم آن دارد.

بهر تقدیر آنچه نباید مورد غفلت قرار گیرد اینست که فهم دینی در این اصطلاح، امری است شخصی و خصوصی، و نه امری همگانی و مشاع. به تعبیر دیگر فهم دینی در این اصطلاح مربوط است به جهان دوم معرفت که همان جهان ذهن عالم است و نه جهان سوم معرفت که موطن آن نه ذهن دانشمندان بلکه کتابها، موزه‌ها، فیلم‌ها و مدارک متضمن دستاوردهای مشاع و همگانی شده جامعه علمی است.

24- ایمان دینی (دینداری)

گاه در برخی استعمالات، کلمه «دین» بمعنای تدین و دینداری بکار می‌رود. مثلاً گفته می‌شود: «دین هر کس فهم او است از شریعت»⁷. در این کاربرد، واژه دین بصورت مضاف به اشخاص بکار می‌رود نظیر دین زید و دین عمرو.

7. ر.ک سروش، عبدالکریم، قبض و بسط تئوریک شریعت، ص 97.

اما تذکر این نکته ضروری است که دینداری غیر از دین فهمی است.⁸ دین فهمی شناخت و فهمی است که از آموزه‌های دین نصیب فرد می‌شود و از سنخ آگاهی است. در حالیکه دین‌داری، ایمان به آن آگاهیها و فهمها است و از سنخ حب و بغض است. البته دین‌داری بدون دین فهمی میسر نیست و ایمان بدون شناخت مقدور نمی‌باشد. بین علم و ایمان تلازم عدمی وجود دارد یعنی با نبود شناخت و آگاهی، ایمان هم نخواهد بود. لیکن بین ایندو تلازم وجودی نیست. چنین نیست که هر وقت شناخت و آگاهی موجود باشد، ایمان هم محقق گردد دلیل این مطلب آنست که آگاهی به مفاد یک گزاره پیوند و عقد بین موضوع و محمول آن است و این پیوند یا بدیهی و ضروری است و یا پس از ایجاد مقدمات منتج، ضرورت می‌یابد. از این رو انسان در فهم آنچه که نمی‌داند مضطر است. اما ایمان پیوند و عقدی است که بین نفس و محتوای یک گزاره برقرار می‌گردد و این پیوند یک فعل اختیاری است که میان نفس و محتوای این گزاره، اراده فاصله می‌شود. به بیانی روشن‌تر انسان بعد از فهم مطلبی می‌تواند آنرا محترم شمرده و ایمان آورد و می‌تواند مخالفت کرده و ایمان نیاورد.⁹ اضافه کنیم که ایمان همانطور که در اصل وجودش نیازمند به آگاهی و شناخت است در شدت و ضعف خود نیز تابع آن است. البته در این مساله هم بین تلازم وجودی و عدمی فرق است. بقاء و درجات مختلف ایمان همانند اصل آن متکی به بقاء و درجات متفاوتی از شناخت و آگاهی است ولی عکس این مطلب صادق نیست.¹⁰

25- جهان سوم معرفت

برای فهم و داوری درباره پاره‌ای از مباحث آینده لازم است به نظریه پوپر موسوم به «جهان سوم» اشاره کنیم:

جهان اول، جهان اشیاء مادی و فیزیکی است. جهان حالات فیزیکی است، اجزا و اشیاء این جهان، متعلق معرفتهای درجه اول ما هستند. فی المثل سنگها، درختان، حیوانات و انسانها تشکیل دهنده این جهانند. جهان دوم، جهان ذهن یا عقل شخص آدمی است و بعبارت دیگر جهان حالات نفسانی و روانی فرد که قوامبخش استعدادهای رفتاری او در مقام عمل کردن می‌باشد.¹¹ محتویات این جهان شخصی و خصوصی‌اند، ادراکات و دریافتهای فرد از جهان و حالات باطنی او است. اموری غیرهمگانی‌اند.

8. ر.ک جوادی آملی، عبدالله، شریعت در آینه معرفت، ص 135.

9. همان، ص 136.

10. همان.

11. ر.ک پوپر، کارل ریموند، «شناخت عینی»، ترجمه احمد آرام، ص 119 و 175.

جهان سوم، محتویات عینی افکار، خصوصاً افکار علمی و آثار هنری است. معارف و رشته‌های علوم، در این جهان قرار دارند، و به عکس جهان دوم، عالم معرفت‌های مشاع و همگانی است. دانشهایی که بر همگان قابل عرضه‌شدن است و همگان می‌توانند با احراز شرایط و مقدماتی در رد و اثبات این دانشها شرکت جویند. به تعبیر عام جهان سوم عبارتست از جهان بناها و ساختمانهای عینی که حاصل اذهان و عقول مخلوقات جاندار می‌باشند.¹² بنابراین نظریه‌ها، مسائل و براهین بخودی خود، و نیز روابط منطقی میان آنها عمده عناصر تشکیل‌دهنده جهان سوم معرفت بشری هستند. موطن و جایگاه امور مذکور، کتابها، موزه‌ها، فیلم‌ها و رشته‌های مختلف علمی است. نکته حائز اهمیت در مورد جهان سوم معرفت آنست که، جهان زبان، مسائل، نظریه‌ها و براهین، گرچه بر ساخته دست آدمی است، در عین حال دارای نوعی استقلال و خودمختاری است.¹³ همانطور که کندوی زنبور عسل و یا تار عنکبوت گرچه ساخته زنبور و عنکبوت است ولی هویتی مستقل دارد، بهمین نحو ساکنان جهان سوم معرفت بشری در عین آنکه دستاورد آدمیان است ولی برخوردار از نوعی عینیت است که وابسته به ذهن شخص معین نیست و مشاع و همگانی است. از مهمترین نتایجی که بر محقق دانستن جهان سومی (جهان ورای اعیان و اذهان) متفرع می‌شود، تفکیک میان دو گونه فکر و شناخت است. ایندو گونه شناخت را پوپر با عنوان «شناخت عینی» (objective) و شناخت ذهنی (subjective) نام می‌برد و تصریح دارد که دیدگاه او مستلزم تفصیل بین این دو معنا از شناخت است.¹⁴

شناخت یا فکر ذهنی عبارتست از آگاهی و اندیشه، هنگامی این آگاهی بعنوان حالتی از ذهن یا گونه‌ای از خودآگاهی و یا نوعی آمادگی برای رفتار کردن یا واکنش نشان دادن، در نظر گرفته می‌شود. این نوع از شناخت و تفکر، مربوط به جهان دوم می‌باشد. از این رو در مقام تعبیر از این سنخ آگاهی تعبیری مثل «من می‌دانم»، «من می‌شناسم» یا «من فکر می‌کنم» بکار می‌رود که حاکی از مقام حالت و فعل نفسانی به فرد معین است. در مقابل شناخت عینی عبارتست از آگاهی و اندیشه نه از آن حیث که حالت فعل نفسانی انسان معینی هستند بلکه از جهت محتوا و مضمونی که این آگاهی و اندیشه دربردارد. و به تعبیر دیگر، شناخت و فکر عینی، مسائل، نظریه‌ها، براهین و ... است که متعلق به جهان سوم معرفت است.

12. همان.

13. همان، صص 136-137

14. همان، ص 122.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام می باشد

از توصیه‌های معرفت‌شناسی عینی‌گرایانه این معنا است که باید اندیشه‌های خود را به یاری زبان، رفتار یا هنر، هرچه بیشتر و بیشتر عینیت بخشیم، چرا که مادامی که این اندیشه‌ها، ذهنی هستند و قائم به فرد خاص می‌باشند قابل بررسی و انتقاد درست نخواهند بود و مادام که در جهان دوم و حالات ذهنی و اندیشه‌های شخصی سیر می‌شود، اندیشه‌ها بعنوان نظریات و افکار علمی مورد قبول نخواهند بود و تنها از وقتی که این نظریه‌ها و اندیشه‌ها به جهان سوم راه می‌یابند و صرفنظر از وجود خاص شخص عالم مورد بررسی قرار می‌گیرند بعنوان آرای مقبول یا مطرود به لحاظ علمی به حساب خواهد آمد.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام می باشد